

Visuomeninë geografija *Human geography*

Gamtinës aplinkos poveikis etnogenozës procesams Lietuvoje

Rolandas Tuëas

Vilniaus universitetas
El. paštas:tucas@email.lt

ÁVADAS

Kraðtovaizdis, kaip sistema, ir þmoniø bendruomenë, kaip posistemë ðioje sistemoje, kartu sudaro grãptamaisiais ryðiai susietà integralià visumà – tam tikro hierarchinio lygmens **antropogeocenoza**. Bene stabiliusia, aiðkiausiai iðskirianti þmoniø bendruomenë yra etnosas. Tad ðio hierarchinio lygmens antropogeocenozes tiktø vadinti **etnogeocenozëmis**.

Kultûriniø-ethniniø dariniø ir juos formuojanèios geografinës aplinkos sisteminius ryðius, paëias sistemas, tiesa, ávardydam ijas skirtingais terminais, tyrinëjo nemaþai garsiø pasaulio mokslininkø (Abruzzi, 1982; Gumiliov, 1990; Murdock, 1993). Jø tyrimo objektais buvo erdvioðkai gerokai didesnës, labiau ið-reikðtos teritorijos ir gana skirtingais kultûriniais bruþais pasiþymintys etniniai dariniai. Maþiau dëmesio buvo skiriama maþesniø, genetiðkai artimø, bet tuo pat metu morfologiðkai gana skirtingø kraðtovaizdþio tipø ir á juos integrerotø ethniniø dariniø variantiðkumo bei integralumo laipsnio tyrimams. Lietuvos kraðtovaizdþio ir á juos buvusiø daugiau ar maþiau integrerotø senojø ethniniø dariniø variantiðkumas – idealus tyrimø objektas ðiuo aspektu. Rimtesniø darbø ðia tematika Lietuvoje nebuvo. 1992 m. VU GMF Bendrosios geografijos katedroje ðia tema buvo apgintas diplominis darbas (Tuëas, 1992), taèiau jis toliau nebuvo plétojamas.

Svarbu paþymëti, kad plaðiàja prasme prie geo-socionomikos, kaip teritorijos taikomøjø tyrimø krypties, sociumo, kaip integralios kraðtovaizdþio sferos (sociosferos, antroposferos), teorinio apibrëþimo, naujo integralaus poþiûrio á kraðtovaizdá su-

formulavimo daug prisidëjo Lietuvos integralaus kraðtovaizdþio mokyklos atstovo P. Kavaliausko darbai (Kavaliauskas, 1992). Geografinës aplinkos svarbà individu, sociumo raidai, etnogenozës procesams savo darbuose nuolat akcentuoja geografai V. Daugirdas, F. Kavoliutë, archeologai J. Genys, A. Girininkas, V. Pulkus (Daugirdas, 2002; Kavoliutë, 2000, 2004; Genys; 1989; Girininkas, 1994; Pulkus, 2004).

Ðio straipsnio pirmojoje dalyje, pasitelkdamas sisteminës analizës metodà, perþvelgsiu dabartinës Lietuvos teritorijoje egzistavusiø etnogeocenoziø susidarymo ypatumus, jø raidà. Pateiksiu ir kultûriniø-ethniniø dariniø genetinës tipologijos bei jø indeksacijos sistemà.

Antrojoje dalyje, chronologiðkai apsiribodamas I tükstantmeeiu po Kr., bandysiu paaiðkinti akivaizdþpià etninës divergencijos priklausomybæ nuo Lietuvos kraðtovaizdþio variantiðkumo.

ETNOGEOCENOZIØ FORMAVIMOSI DËSNINGUMAI DABARTINËS LIETUVOS TERITORIOJE

Nors ir nedidelë dabartinë Lietuvos teritorija, taèiau joje ir dabar galime áþvelgti gana ryðkius gamtinës aplinkos skirtumus. Ðioje teritorijoje egzistavusiø prieðistoriniø laikø þmoniø bendruomenës buvo labai priklausomos nuo klimatinio sàlygo, dirvoþemio, reljefo ypatumø, vandens baseinø konfigûracijos ir kitø kraðtovaizdþio elementø. Klimato bei dirvoþemio savybës buvo svarbios úkininkavimo sàlygos. Reljefas, vandens baseinai buvo reikðmingi ir kaip barjerai, ir kaip komunikavimo kanalai.

Senieji etniniai dariniai su juos supusia gamtine aplinka sudarę daugiau ar mažiau integraliä, tačiau erdviočiai diferencijuotà (per nehomogeniøkos aplinkos nulemtus þemënaudos, aplinkos psychologinio po-veikio, komunikavimo su kitais etniniais dariniai, naujø tradicijø (naujoviø) plitimo galimybø skirtumus) sistemà. Tačiau tas kraðtovaizdþio ir etnoso, kaip sudëtinës jo dalies, integracijos laipsnis erdviočiai bei chronologiøkai nebuvo vienodas. Etnosas yra dinamiøkas kraðtovaizdþio komponentas. Jis gali migruoti – keisti erdvine padëtä sparëiau ar lëèiau integrutis su naujaja aplinka, gali kokybiøkai kisti, sparëiau ar lëèiau ásisavindamas ið svetur plintanëias naujoves. Integracijos su aplinka problemø etnosui daþniau kyla tada, kai jis dël migracijos atsiduria svetimoje, t. y. kitokioje nei jo gimtoji, aplinkoje. Archeologø tyrinëjimai rodo, kad paprastai tokie etniniai dariniai ásilieja á substrato kultûrą ir palaipsniu yra jos asimiliuojami (Girininkas, 1994). Pinoma, jie keièia substrato kultûros variantà, tačiau daþniausiai tik invarianto ribose. Tik labai stiprios iðorës jëgos gali suardytis nuistovëjusá substrato etnogeocenozës invariantà. Kinant kraðtovaizdþiui (þmogaus dëka ir savaime), kinta ir á já integrutis etniniai dariniai, t. y. kinta visa etnogeocenozë. Jei savaiminë jos evoliucija yra nuosekliai, tai galima laikyti, kad pokyçiai vyksta invarianto ribose (keièiasi tik variantai) sistemai nuosekliai vystantis. Tyrinëtojai tuos pasikeitusius etnokultûrinius variantus vadina skirtingais pavadinimais (pvz., Narvos kultûra, Brûkñiuotosios keramikos kultûra, lietuvių), tačiau ið esmës tai ta pati integrali kultûra, t. y. tas pats etnogeocenozës invariantas.

Ðiø reiðkiniø analizei puikiausiai galima pritaikyti geosacionomikos metodikà (Kavaliauskas, 1992). Etnogeocenozëms bûdingas tam tikras patikimumo laipsnis, priklausantis nuo jø glaustumo.

Patogesnei analizei siûlau etniniø dariniø genetiñes tipologijos bei jø indeksacijos sistemà, pagrastà dvieju kriterijø sinteze (1 pav.):

- 1) genetinio perimamumo laipsniu tarp gretimø etnogenezës pakopø – chronologiøkai;
- 2) genetinio bendrumo laipsniu tarp to paties laikotarpio etniniø dariniø – erdviočiai.

Indekse pirmoji didþioji (paryðkinta) raidë parodo etniniø dariniø (archeologinës kultûros) genetinë priklausomybë kuriai nors (iðskirtos keturios) etnogeocenozei (o kartu ir genetiøkai susijusiø kultûro grupëi). Kita abëcélës raidë reiðkia kità etnokultûrinià invariantà, o kartu ir kità etnogeocenozë.

Antroji didþioji raidë paþymi gana ryðkius etnokultûrinius skirtumus, tačiau skirtingomis abëcélës raidëmis paþymëtø etniniø dariniø genetinë kilmë yra bendra (jie kilë ið vienos archeologinës kultûros). T. y. vëliau iðryðkëjæ skitungai varijuojas tos paëios etnogeocenozës invarianto ribose (pvz., jotvingiai ir kurðiai).

Treëioji didþioji raidë parodo gana artimà skirtingø etniniø dariniø genetiná ryðá. Skitungas abëcë-

lës raides turintys etniniai dariniai (kai dvi pirmosios raidës yra bendros) turi gana daug bendrybiø. Archeologai juos iðskiria á atskiras kultûras, tačiau jø genetinis bendrumas didesniø abejoniø nekelia (pvz., þemaièiai, þiemgaliai ir sëliai).

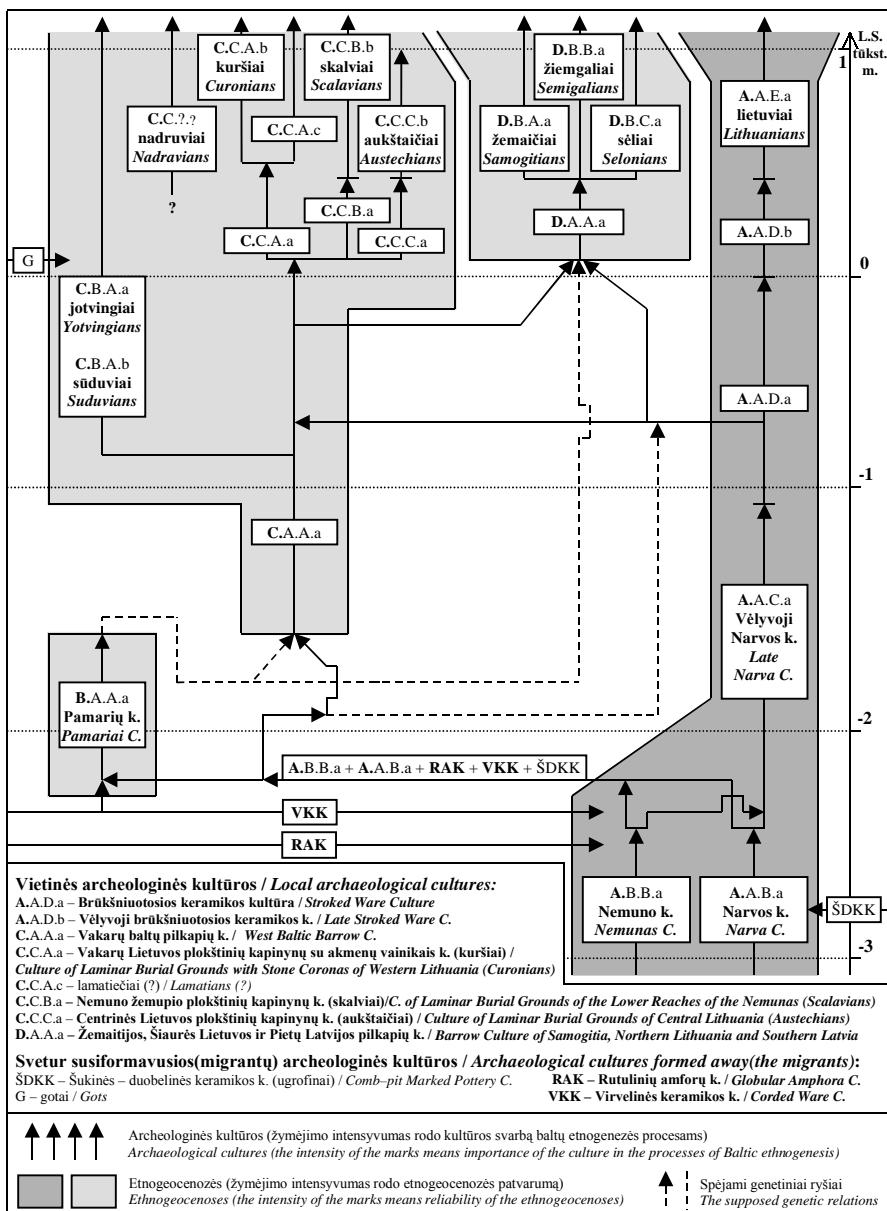
Ketvirtoji (maþojoji) raidë – tai jau ne savarankiøkos archeologinës kultûros, o labai artimai susijæ tos paëios kultûros variantai – subetniniø dariniai (pvz., vakarø þemaièiai; rytø, vakarø þiemgaliai). Kartais jie gali bûti iðskiriami á atskiras archeologines kultûras (pvz., kurðiai ir lamaticeèiai (?)), bet daþniausiai tai tas pats etninis darinys, kurio nedaug kuo besiskirianëios chronologinës pakopos archeologijoje daþnai vadinamos skirtingais vardais (pvz., I-IV a. Nemuno þemupio plokðtinio kapinynø kultûra ir V-XIII a. skalviai).

Apraðytoji indeksacija gali bûti taikoma tik vietiniams etniniams dariniams, su geografine aplinka sudariusiems etnogeocenozes. Tuo tarpu migrantø etnosai ar ryðkesnis svetimø kultûrø poveikis nëra indeksuojamas, pateikiama tik jø pavadinimai. Ryðkus uþraðas reiðkia jø stiprø poveiká vietinëms etnogeocenozëms (1 pav.).

Beveik ðeðis tûkstantmeèius (maþdaug 8000–2300 m. pr. Kr.) dabartinës Lietuvos teritorijoje egzistavo didþiulæ átakà vëlesniems etnogenezës procesams turëjusios **Kundos** [A.A.A.a]-**Narvos** [A.A.B.a] bei **Mezolitinë Nemuno** [A.B.A.a]-**Neolitinë Nemuno** [A.B.B.a] kultûros. Jos susiformavo ið sëslø gyvenimà pradëjusiø, **Maglemozës** kultûros ateivio paveikto, **Pabaltijo Madleno** ir **Svidrø** kultûrø pagrindu susiformavusio þmoniø bendruomeniø miðraus substrato (Rimantienë, 1996). Neabejotina, kad per to-kilgà laikotarpá ðiø kultûrø þmoniø bendruomenës su jas supusia aplinka sudarë labai patikimà, glaudþià etnogeocenozë. Nors ðios dvi archeologinës kultûros ir skyrësi viena nuo kitos, tačiau akivaizdus jø genetinis ryðys, bendra kilmë neleidþia jø iðskirti kaip atskiro etnogeocenoziø invariantø.

III tûkstantmeèio pr. Kr. viduryje padëtis ið esmës pasikeitë. Pirmiausia ðiø tûkstantmeèio pradþioje ið ðiaurës mûsø kraðtà uþplûdo ugrofinø **Dukinës-duobelinës keramikos kultûros** (ÐDKK) þmonës, tačiau vietinë substrato etnogeocenozë labai greitai ir sëkmungai absorbavo ðià kultûrinæ invazijà. Netrukus (III tûkstantmeèio pr. Kr. viduryje) ji pajuto **Rutulinis amforø kultûros** (RAK) poveiká Ilgà laikà tarp archeologø vyraovo nuomonë, kad ðios kultûros poveikis etnogenezës procesams mûsø kraðte nebuvo labai stiprus, tačiau pastaruoju metu vertinimai ið esmës pasikeitë. Manoma, kad RAK átaka Vidurio ir Vakarø Lietuvos archeologinëms kultûroms buvo didelë, kiek mažiau ji paveikë Narvos kultûrą Rytø Lietuvoje. RAK dëka naujovës plito gana sparëiai (manoma, kad pirmiausia – gyvulininkystë ir þemdirbystë) (Brazaitis, 2002; Girininkas, 2002) (1 pav.).

Didþiulá poveiká tuometiniø Narvos ir Nemuno kultûrø substrato etnogeocenozei padarë ir apie

1 pav. Etnogenesės procesai dabartinės Lietuvos teritorijoje (III tūkstantmetis pr. Kr. – I tūkstantmetis po Kr.)

Fig. 1. Ethnogenesis processes in the territory of contemporary Lithuania (3 millennium BC – 1 millennium AD)

XXIII a. pr. Kr. ið pietø upplūdusios **Virvelinės keramikos kultūros (VKK)** gyvuliø augintojø (kiek maþiau ir þemdirbiø) gentys. Tas poveikis nebuvo visur vienodas. Vakarø Lietuvos substrato etnogeocenozë, jau prieð tai paveikta virvelininkams artimos RAK, jos paskleistø naujoviø, pasidavë VKK poveikiui, todël eia III tūkstantmeeio pr. Kr. pabaigoje susiformavo **Pamariø** [B.A.A.a] kultūra. Manoma, kad ðia archeologinë kultûra genetiðkai buvo artimesnë VKK nei substrato Nemuno bei Narvos kultûroms (Rimantienë, 1996). Taigi galima teigt, kad vakarinëje dabartinės Lietuvos dalyje ilgà laikà egzistavusiø Nemuno ir Narvos kultûrø etnogeocenozës invariantas neatlaikë: nesugebëjës absorbuoti svetimø kultûrø jis

pakeitë savo invariantà – susiformavo Pamariø kultûrą (1 ir 2 pav.).

Tuo tarpu ðiaurrytinëje ir rytinëje Lietuvos dalyje Narvos ir Neolitinës Nemuno kultûrø etnogeocenozë patyrë maþesná VKK poveiká ir sëkmingai já atlaikë. Trum-pam ðiame regione pasirodë gana ryðkûs VKK pëdsakai labai greitai ir sëkmingai buvo absorbuoti substrato etnogeocenozës (Girininkas, 1994). Ji eia suveikë kaip labai patikima, lanksti sistema ir jos invariantiðkumas nepakito (1 ir 2 pav.).

Labai maþai teþinoma apie to paties laikotarpio etnogenesės procesus Vidurio Lietuvos. Pastaruoju metu eia randama vis daugiau ið pietø á ðiauræ Nemuno (Deðupës, Nevëþio, Dubysos, Jûros), Ventos ir Lielupës baseinø upiø slëniais plitusiø Virvelinës keramikos kultûros (VKK) þmoniø – gyvuliø augintojø – paliktø pëdsakø (Girininkas, 2002).

Pamariø kultûros likimas iki ðiol nëra aiðkus. Anksèiau vyraivo nuomonë, kad bûtent su ðia ið substrato ir ateiviø (VKK) kilusia kultûra sietinas baltø susiformavimas (Gimbutienë, 1985; Rimantienë, 1996). Taèiau ðiuo metu archeologai linkë manyti, kad VKK ir Pamariø k. reikðmë baltø susidarymui buvo pervertinta, kad ðiam-

me procese daug svarbesnës buvo substrato – Narvos ir Nemuno – kultûros (Girininkas, 1994, 2002; Ðimënës, 1997), o RAK, VKK ir Pamariø k. turëjo lemiamà svarbà baltams skylant á vakarø ir rytø baltus. Ten, kur ðiø kultûrø átaka buvo didesnë, susiformavo vakarø baltai, o kur mini-mali – rytø baltai (Ðimënës, 1997).

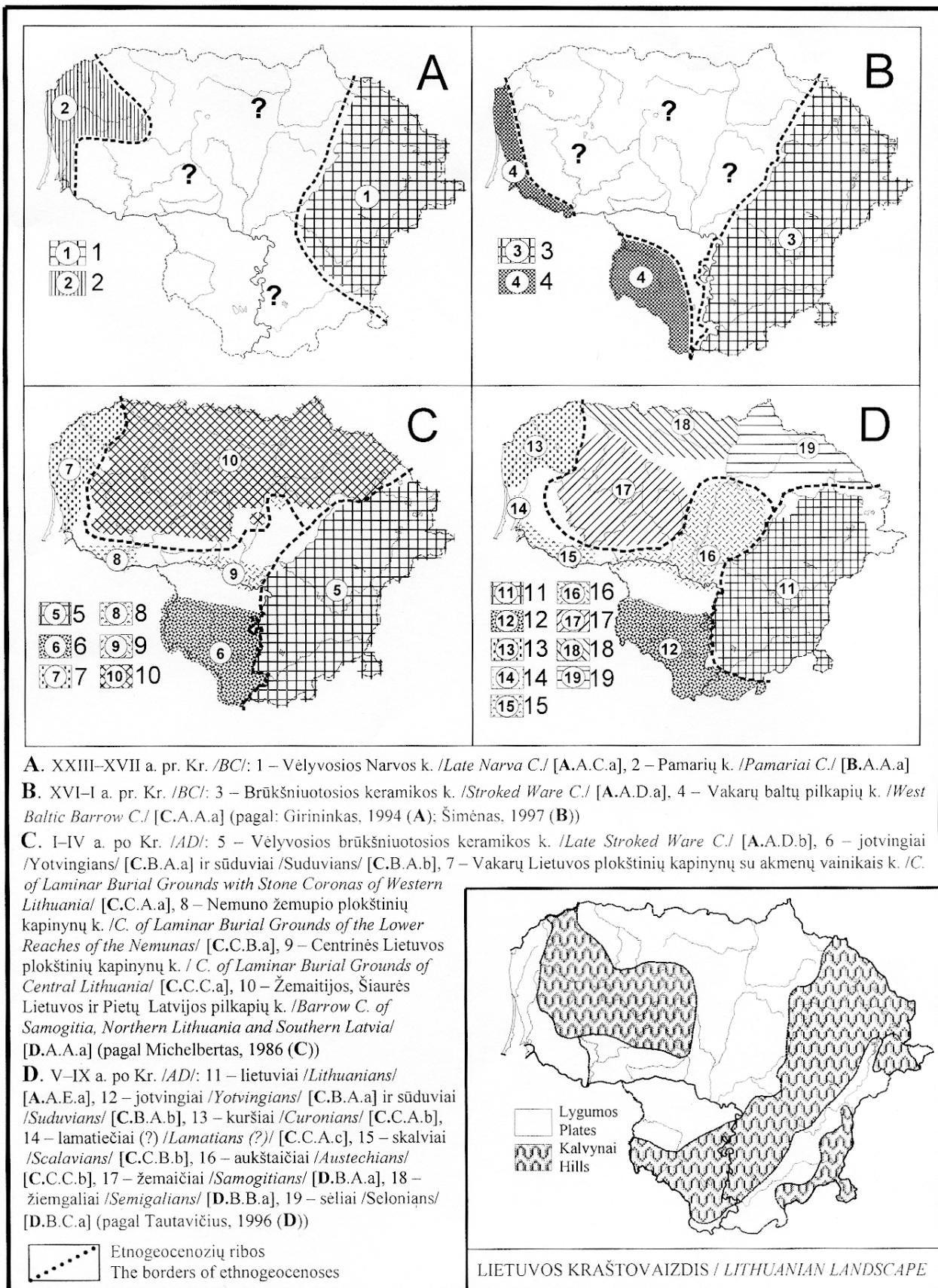
Palvario ampiuje, apie XVI a. pr. Kr., Prûsijoje susiformavo **Vakarø balto pilkapiai** [C.A.A.a] kultûra (**VBPK**). Ði archeologinë kultûra paplito ir dabartinės Lietuvos pajûryje bei Ùpnemunëje (Grigaliavièienë, 1995; Merkevièius, 1994) (1 ir 2 pav.). Kai kurie tyrinëtojai mano, kad ji susiformavo Pamariø k. pagrindu (Gimbutienë, 1985). Taèiau ðiø archeo-

loginio kultūro genetinis ryðys nebuvo árodytas ir iki šiol archeologams lieka „balta dëme“ (Grigalavièienė, 1995; Ðiménas, 1997). VPK etnogeocenozë nesudarë vientisos kultûrinës visumos ir jau I tûkstantmeèio pr. Kr. pradþioje skilo á kelis vietinius variantus (Ðiménas, 1997; Tautavièius, 1987a). Uþnemunëje jau IX-VIII a. pr. Kr. susiformavo **jotvingiø** [C.B.A.a] ir **sûduvio** [C.B.A.a] etnosas, o dabartinës Lietuvos pajûryje geleþies amþiuje Vakarø baltø pilkapiø k. (VPK) palaipsniui (nekeisdama invarianto) peraugo á **Vakarø Lietuvos plokðtiniø kapinynø su akmenø vainikais** [C.C.A.a] kultûrą (**VLPKK**) (Michelbertas, 1986; Ðiménas, 1997; Tautavièius, 1987b), t. y. naujå VPK etnogeocenozës variantà. Pastaruoju metu archeologai su VPK sieja ir **Nemuno þemupio** [C.C.B.a] (véliau – **skalviø** [C.C.B.b]) bei **Centrinës Lietuvos** [C.C.C.a] (véliau – **aukðtaièiø** [C.C.C.b]) **plokðtiniø kapinynø** kultûrines sritis (Ðiménas, 1997; Tautavièius, 1996), t. y. kitus du tos paëios VPK etnogeocenozës vietinius variantus. Ðiø dviejø archeologiniø kultûro atsiradimà bandoma sieti su I tûkstantmeèio po Kr. pradþioje **gotø** (G) invazijos á Rytø Pabaltijá sukelto tauþtø kraustymosi pasekmëmis. Anot ðios hipotezës, dalis Lietuvos pajûrio, Nadruvos ar Prûsijos gyventojø – VPK þmoniø palikuoniø – persikëlë gyventi á iki tol retai apgyventas Nemuno þemupio bei Centrinës Lietuvos sritis (Ðiménas, 1997), ir èia susiformavo saviti VPK etnogeocenozës variantai. V-VI a. po Kr. VLPKK skilo á du ðios kultûros variantus: **kuršius** [C.C.A.b] ir **lamatieveiù** (?) [C.C.A.c] (ar tikslinga iðskirti pastaruosius, archeologai nesutaria) (Tautavièius, 1996; Zabiela, 1997).

Iki šiol visiškai neaiškus **Pemaitijos, Ðiaurës Lietuvos ir Pietø Latvijos pilkapiø** [D.A.A.a] kultûros (**SLPK**) atsiradimas I a. po Kr. Net per 2500 metø (nuo didþiø kultûriniø invazijø apie XXV-XXIII a. pr. Kr. iki ðios pilkapiø kultûros susiformavimo) apie etnogenezës procesus ðiame Lietuvos (ir Latvijos) regione labai maþai kas þinoma. Ryðkesná pëdsakà èia paliko jau minëti VKK gyvuliø augintojai, randama nedaug brûkðniuotosios keramikos, atsitiktiniø akmeniniø bei þalvariniø dirbiniø, ir ið esmës – viskas. Vieni tyrinetojai ÐLPK susidarymà sieja daugiau su brûkðniuotosios keramikos kultûra (Grigalavièienė, 1995; Volkaitë-Kulikauskienė, 1987b), kitiems ne maþiau svarbi ir Vakarø baltø pilkapiø k. átaka (Michelbertas, 1986; Ðiménas, 1997; Tautavièius, 1987b; Vasks, 1991; Vaðkevièiùtë, 2004), dar kiti jos susidarymà tiesiogiai sieja su VPK genèiø migracija á Vidurio Lietuvà (Jovaiða, 2003). Taèiau gana vieningai sutariama, kad tai buvo savita kultûra, todël jà galima traktuoti kaip savarankiðkà etnogeocenozës invariantà. Mirusiojø laidojimo pilkapiuose tradicija ðiame regione gyvuojai neilgai (iðskyru Sëlà), ir jau V a. po Kr. pradþioje ÐLPK skyla á tris genetiðkai artimus etninius darinius, t. y. á tris ðios etnogeocenozës variantus: **þemaièius** [D.B.A.a], **þiem-**

galius [D.B.B.a] ir **sëlius** [D.B.C.a] (1 ir 2 pav.). Dël þiemgaliø etnoso genezës tarp archeologø ginèo nekyla. Ir toliau mirusiuosius pilkapiuose laidojæ sëliai maþai tyrinëti, labai neaiðkios jø arealo ribos. Daugiausia ginèo kyla þemaièiø kilmës klausimu. Absoliuti dauguma archeologø juos, kaip ir þiemgalius bei sëlius, tiesiogiai kildina ið ÐLPK (Bertaðius, 2002; Jovaiða, 2003; Kazakevièius, 1993; Michelbertas, 1986; Ðiménas, 1997; Tautavièius, 1996; Vaðkevièiùtë, 2004; Pulkus, 2004). Taèiau kalbininkai ir archeologës R. Volkaitë-Kulikauskienë bei L. Vaitkuskienë laikosi alternatyvios nuomonës ir Pemaitijos regionà prapleèia gerokai á rytus, iki pat Nevëþio upës. Minëtos archeologës þemaièiø kildina ið senojo geleþies amþiaus Centrinës Lietuvos plokðtiniø kapinynø (CLPK) kultûrinës srities (t. y. „þroþemaièiø“), kurios dalis gyventojø, anot ðios hipotezës, vidurinio geleþies amþiaus pradþioje migravo á Pemaitijos aukðtumas ir asimiliavo ten gyvenusius kurðius bei Ðiaurës Lietuvos, Pemaitijos ir Pietø Latvijos pilkapiø kultûrinës srities gyventojus (Volkaitë-Kulikauskienë, 1987c; Vaitkuskienë, 1990, 1997). Ir ið tikrøjø senajame geleþies amþiuje gana nedideliamë areale Nemuno upës vidurupyje ir Nevëþio þemupyje (dabartinio Kauno apylinkëse) gyvenæ CLPK kultûrinës srities gyventojai vidurinio geleþies amþiaus pradþioje sparëiai praplëtë savo arealà, uþimdamì visà Nevëþio upës baseinà, bet ne daugiau (Bertaðius, 2002; Ðiménas, 1996; Tautavièius, 1996). Neneigima, kad þemaièiø kultûriniam savitumui turëjo átakos ir kaimyniniai etniniai dariniai. Pemaièiø materialinë kultûra viduriniame bei velyvajame geleþies amþiuje artimiausia buvo þiemgaliams, su kuriais juos siejo bendra kilmë, kurðiams, kuriø dalá þemaièiai ið tikrøjø asimiliavo, ir skalviams. Èia prisdëjo ir gana intensyvûs prekybiniai ryðiai. Bendrybiø gerokai maþiau tarp Centrinës Lietuvos plokðtiniø kapinynø (arba aukðtaièiø) ir þemaièiø kultûro. Manoma, kad CLPK kultûrinës srities gyventojai (aukðtaièiai) genetiðkai buvo daug artimesni skalviams, nadruviams, lamatieveiùiams (?) ir kurðiams nei þemaièiams (Ðiménas, 1997; Tautavièius, 1996). Manau, kad politiniø-administraciniø Pemaitijos ribø pasislinkimà á rytus velyvojo geleþies amþiaus pabaigoje galima sieti su þemaièiø (ir lietuviø) ekspansija á nusilpusiø CLPK kultûrinës srities gyventojø (aukðtaièiø) þemes. Juk tuo pat metu þemaièiai plëtë savo arealà ir á vakarus iki tol ten gyvenusiø kurðiø sàskaita.

Nuo pat pirmøjø poledynmeèio þmoniø pasirodymo nuosekliausiai etnogenezës procesas vyko Rytø Lietuvoje, ir èia jis buvo visai kitoks nei likusioje Lietuvos dalyje. Kundos ir Narvos kultûrø pagrindu susiformavusi etnogeocenozë Rytø Lietuvoje niekada nekeitë savo invarianto. Jos evoliucija buvo gana nuosekli, iðorës jëgø poveikis minimalus. Pinoma, èia taip pat plito naujos tradicijos, paproèiai, keitësi gamtonauda, tobulëjo darbo árankiai, ginklai. Kiekviena ðios etnogeocenozës kokybinio pasikeitimø pa-

2 pav. Etnokultūrinės sritys dabartinės Lietuvos teritorijoje (III tūkstantmečio pr. Kr. pab. – I tūkstantmetis po Kr.)

Fig. 2. Ethnocultural regions in the territory of contemporary Lithuania (end of third millennium BC – first millennium AD)

kopa (variantas) archeologijoje apibūdinama skirtingais pavadinimais. Tai – jau minėtos **Kundos** [A.A.A.a] ir **Narvos** [A.A.B.a] kultūros (Gimbutienė, 1985; Girininkas, 1994; Rimantienė, 1996), taip pat **Vėlyvoji Narvos** [A.A.C.a] (XXIII–XII a. pr. Kr.) (Girininkas, 1994; Šimėnas, 1997), **Brúkðniuotosios keramikos** [A.A.D.a] (XI–I a. pr. Kr.), **Vėlyvoji brúkðniuotosios keramikos** [A.A.D.b] (I–IV a. po Kr.) kultūra, **lietuviai** [A.A.E.a] (nuo V a. po Kr.) (Girininkas, 1994; Šimėnas, 1997; Volkaitė-Kulikauskienė 1987a, 1987b, 1987c, 1987d) (1 ir 2 pav.).

GAMTINĖS APLINKOS VEIKSNYS ETNOGENEZĖS PROCESSE

Perþvelgus senojo mûso kraþto gyventojø etnogenetikai, tikslinga ðiek tiek iðsamiau aptarti dabartinës Lietuvos teritorijoje vykusius etnogenezës procesus senajame (I–IV a. po Kr.) ir viduriniame (V–IX a. po Kr.) geleþies amþiuose. Ðis laikotarpis archeologidþkai nebilogai iðtirtas, daugiausia laidojimo paminklø tyrimo pagrindu lokalizuotos archeologinës etnokultûrinës sritys. Lyginant Lietuvos kraþtovaizdþio rajo-navimo ir vidurinio geleþies amþiaus etniniø dariniø arealø kartoschemas, ið karto galima pastebeti stebetinà jo tarpusavio priklausomybæ (2 pav.). Ar tai atsitiktinumas? Manyèiau, kad ne. Senojo gyventojø priklausomybë nuo aplinkos diktuojamø sàlygø buvo didþiulë. Nevienodos gamtinës sàlygos formavo skirtingà gamtonaudà, kuri tiesiogiai veikë savitâ materialinæ ir dvasinæ kultûrâ, savitâ pasaulëþiûrâ. Sëslus gyvenimo bûdas, gana izoliuotos bendruomenës, riboti ryðiai su iðoriniu pasauliu sudarë puikias sàlygas þmoniø bendruomenëms giliai integrutotis á juos supusià aplinkà. Net ir nedideli kraþtovaizdþio skirtumai lemdavo ðiek tiek kitoká santyká su aplinka, kitokià gamtonaudà, pasaulëþiûrâ. Ëia nereikia pamirðti dar ir aplinkos psichologinio poveikio, jos suvokimo kaip „sava“ ar „svetima“. Aplinkos bei etnoso integracijos laipsnis ir lémë tos etnogeocenozës patikimumà, jos plastiðkumà, sugebëjimà absorbuoti iðorës jégo poveiká Taigi plaðioje erdvëje iðplitusiam kultûriniam-etniniam dariniui integruojanantis á aplinkà, ryðkéja jo variantiðkumas, kuris pirmiausia tiesiogiai susijæs su kraþtovaizdþio, á kurâ integruojamasi, variantiðkumu. Ëia puikiai tinkta ir sistemos mokslo teiginys, kad elementø ávairovë árodo sistemas stabilumà, jos tobulumà. Vidurinio geleþies amþiaus pradþioje dabartinës Lietuvos teritorijoje susiformavusi etniniø dariniø ávairovë ir jo sugebëjimas atsilaikyti iðorës jégo poveikiui kaip tik tai ir patvirtina. Pinoma, negalima ignoruoti ir iðorës jégo, kaimyniniø etnosø poveikio etnogenezës procesams, bet nereikia jo ir pervertinti. Á svetimà aplinkà papuolæs net ir potencialiai stiprus migrantø etnosas pradeda elgtis panaðiai kaip ir substrato etnosas, palaipsniui su juo supanaðëja ir daþniausiai yra substrato absorbuojamas. T. y. skirtina geografinë

aplinka skaido etnosà, o panaði sujungia net ir skirtingus etninius darinius. Net ir genetiðkai nesusiję kultûriniai dariniai toje paëioje geografinëje aplinkoje supanaðëja. Svarbu pastebeti, kad etninis darinys, skirtingai nei, pavyzdþiu, gamtinis kraþtovaizdþio komponentas – dirvoþemis, néra grieþtai prisiriðas prie tam tikro kraþtovaizdþio tipo. Jis gana dinamiðkas komponentas, jo arealo ribos nuolat kinta, perdengia kito tipo kraþtovaizdþius. Ðiuo atveju ribos, etninio darinio iðplitimø arealo periferinës zonas néra svarbios. Daug svarbiau jo centrinës dalies – branduolio – kokybinë raida ir jà sàlygojantis aplinkos veiksnys.

Jotvingiai [C.B.A.a] ir **sùduviai** [C.B.A.b] ið Vakarø baltø pilkapiø [C.A.A.a] k. (VBPK) iðsiskyrë gana anksti. Jie gyveno kraþtovaizdþio poþiuriu nevienalytëje teritorijoje, todël ir ðis etninis darinys buvo labai nevienalytis (Michelbertas, 1986; Šimėnas, 1997; Tautavièius, 1996). Á dabartinës Lietuvos teritorijà patenka tik ðiaurinë jo buvusio arealo dalis. Sùduviai gyveno Uþnemunës þemumose, o jotvingiai – á pietryèius nuo jo, Pietø Lietuvos zandrinio smëlynø iðplitimø regione. Nederlingi smëlynai skatinuojo jotvingius (kaip ir lietuvius) plëðti turtingesnius kaimynus, formavo kariðkà pasaulëþiûrâ (vyrø ákapëse santykinai daug ginklo).

Vakarø Lietuvos plokðtiniø kapø su akmenø vainikais [C.C.A.a] kultûra VI a. po Kr. skyla á kurðius ir lamatiedieius (?) (Tautavièius, 1996) (1 ir 2 pav.).

Formuojantis **Kurðiø** [C.C.A.b] etnosui labai svari buvo jûra. Vélesni raðytiniai ðaltingiai juos mini kaip jûrø plëðikus. Kurðiø vyrø ákapëse taip pat santykinai daug randama ginklo (Šimėnas, 1997; Tautavièius, 1996; Vaitkunkienė, 1997; Pulkus, 2004). Jo mitologijoje labai svarbus buvo dangaus dievybiø, dangaus ðviesulio kultas (Vélius, 1983).

Archeologo A. Tautavièiaus iðskirtas **lamatiedieius (?)** [C.C.A.c] etnosas (Tautavièius, 1996) kitiems tyrinëtojams kelia daug abejoniø. Taèiau visi sutinka, kad jei ir ne savarankiðkas etninis darinys, tai bent kaþkoks vietinis kurðiø (ar skalviø) kultûros variantas (subetnosas) ëia tikrai buvo (Šimėnas, 1997; Zabiela, 1997). Gal tai maþiau uþ kurðius karingø Kurðiø mariø þvejø etninis darinys?

Nemuno þemupio [C.C.B.a] (véliau – **skalviø** [C.C.B.b]) ir **Centrinës Lietuvos** [C.C.C.a] (véliau – **aukðtaièiø** [C.C.C.b]) **plokðtiniø kapinynø** archeologinës kultûros taip pat genetiðkai siejamos su VPK [C.A.A.a] (Bertaðius, 2002; Šimėnas, 1997; Tautavièius, 1996). Ðie du etnokultûriniai dariniai kokybiðkai buvo labai panaðûs. Dar senajame geleþies amþiuje susiformavæ derlingose Nemuno þemupio bei vidurupio þemumose ir viduriniame geleþies amþiuje ðie etniniai dariniai plito tik á þemumø teritorijas. Skalviai praplëtë savo arealà Nemuno þemupyje, o aukðtaièiø sparëiai plito Nevëþio baseinu – derlinga Vidurio Lietuvos þemuma (1 ir 2 pav.). Skalviai ir aukðtaièiø nebuko karingi. Lyguminio reljefo, der-

lingo dirvožemio dëka susidariusios palankios sàlygos þemdirbystei neskatino jø karingumo. Gal ir dël to jau vidurinio geleþies amþiaus pabaigoje – velyvojo pradþioje aukðtaièius gana sparëiai asimiliavo daug karingesni lietuviai (o gal ir þemaièiai). Be to, laikantis ir maþiau archeologïðkai pagrâstos jau minëtos þemaièio kilmës ið Vidurio Lietuvos hipotezës (Volkaitë-Kulikauskienë, 1987c; Vaitkunskienë, 1990, 1997), neþvelgiu prieðtaravimø teiginiui, kad aplinka formuoja etnosà. Juk Pemaitijoje visai kitoks kraðtovaiszdis (aukðtumos, maþiau derlingi dirvožemiai), o ir Pemaitijos aukðtumø gyventojø materialinë kultûra viduriniame geleþies amþiuje gerokai skyrësi nuo Nevëþio þemumos gyventojø kultûros.

Þiuo poþiûriu labai ádomus **Pemaitijos, Ðiaurës Lietuvos ir Pietø Latvijos pilkapiø** [D.A.A.a] kultûros (**ŠLPK**) skilimas V a. po Kr. pradþioje á tris etninius darinius: **þemaièius** [D.B.A.a], **þiemgalius** [D.B.B.a] ir **sëlius** [D.B.C.a] (Diménas, 1997; Tautavièius, 1996; Vaðkevièiûtë, 2004). Svarbu pastebéti, kad tokiam ÐLPK skilimui lemiamos reikðmës galëjo turëti bùtent skirtinga geografinë aplinka (2 pav.). Pemaièio ir þiemgaliø arealai beveik idealiai sutapo su skirtingais kraðtovaiszdþio tipais. Pemaitijos aukðtumose susiformavo þemaièio etnosas, o Ðiaurës Lietuvos þemumose – þiemgaliø. Net ir riba tarp ðiø dviejø etniniø dariniø ið esmës atitinka ribà tarp skirtingø kraðtovaiszdþio tipø. Ðis pavyzdys galëtø bûti puikus gamtinës aplinkos svarbos iðryðkëjusiam etnogeocenoziø variantiðkumui árodymas. Pemaièio bendrø kilmæ su þiemgaliu (ir sëliais) árodo ðiø archeologiniø kultûro panaðumas (panaðios ákapës, tik skiriasi jø gausa, proporcijos, dëjimo tvarka), tarpusavio prieðiðkumo nebuvimas. Nelabai derlingi Pemaitijos aukðtumø dirvožemiai skatino kario kultà (vyrø kapuose gausu ginklø) (Tautavièius, 1996; Vaitkunskienë, 1997).

Lielupës ir Ventos vidurupio þemumose V a. po Kr. pradþioje susiformavo **þiemgalius** [D.B.B.a] etnosas. Skirtingai nei Pemaitijoje, Piemgalioje piliakalniø buvo nedaug. Tai suprantama, nes lygumose yra nedaug natûraliø kalvø, kuriø pagrindu bùtø buvë galima árengti piliakalnius. Taèiau toks kraðtovaiszdis turëjo ir privalumø. Daugelyje vietø uþpelkëjusios þemumos, veðlios giriø ar tankus nedideliø upiø tinklelas saugojo þiemgaliø bendruomenes nuo iðorës prieðø. Kartu toks kraðtovaiszdis izoliavo þiemgaliø bendruomenes, stabdë naujoviø plitimà. Tikriausiai dël tos paëios prieþasties Piemgalioje, skirtingai nei likusioje dabartinës Lietuvos dalyje (iðskyrus Pemaitijà ir retai apgyventà Sélà), neiðplito mirusiojø deginimo paprotys. Ten, kur nebuvò pelkiø ar labiau ámirkusiø dirvožemio, klostësi derlingi veléniniai karbonatiniai, veléniniai glëjîðki dirvožemiai, todël þiemgaliø kultûrai labai svarbi buvo þemdirbystë. Piemgaliø moterø kapuose randama daug (daugiau nei bet kur kitur) su þemdirbyste sietinø darbo árankiø (Tautavièius, 1996; Vaðkevièiûtë, 2004). Agrarinæ gyventojø pasaulëþiûrà liudija ir jø mitologija. Ðiam-

kraðte bûta ypaè ryðkaus þemës, poþemio dievybiø kulto (Vëlius, 1983).

Á rytus nuo þiemgaliø tos paëios ÐLPK pagrindu susiformavo kol kas dar maþai tyrinëtas **sëlio** [D.B.C.a] etnosas. Sëlio arealo ribos labai neaiðkios (diskutuotinas ir dalies dabartinio Pasvalio bei Birþø r. savivaldybës priskyrimas ðiam arealui). Manoma, kad sëlio kraðtas buvo retai apgyventas, bendruomenës izoliuotos. Tankiau gyventa tik dabartiniës Latvijos teritorijoje, arèiau Dauguvos upës esanèiose Augðzemës aukðtumose (Tautavièius, 1996; Volkaitë-Kulikauskienë, 1987d). Matyt, èia ir formavosi sëlio etnosas.

Rytø Lietuvoje etnogenezës procesas vyko gana nuosekliai. Ið Brûkðniuotosios keramikos kultûros [A.A.D.a] evoliucionavë **lietuviø** [A.A.E.a] etnosas (Diménas, 1997; Tautavièius, 1996; Volkaitë-Kulikauskienë, 1987c) pasiþymëjo stabilumu (1 ir 2 pav.). Nederlingi aukðtumø dirvožemiai, raiþytas reljefas, anksti pasireiðkusios vienijimosi tendencijos skatino lietuvius puldinëti turtingesnius, bet kariðkai maþiau pajëgius ir genetiðkai ne tokius artimus kaimynus. I ir II tûks tantmëcio po Kr. sandûroje ypaè sustiprëjas kario kultas atispindëjo ne tik materialinëje kultûroje (vyrø ákapëse santykinai daug ginklø), bet ir mitologijoje – buvo garbinamas karo dievas Perkûnas (Vëlius, 1983). Tuo pat metu lietuviø etnosas èmë plisti ir teritoriðkai, asimiliuodamas kaimynines baltø gentis.

ÍŠVADOS

1. Etniniai dariniai, ilgà laikà bûdami integrouti á juos supanëià aplinkà, su pastaràja sudarydavo integralia ir daþnai erdvioðkai diferencijuotà sistemà – etnogeocenoza. Kintant aplinkai, kisdavo ir etnosas, t. y. kisdavo visa etnogeocenoza.

2. Etnogeocenoza integralumo rodiklis – jos variantiðkumas. Nehomogeniðkoje Lietuvos teritorijoje iðplitusiemis etniniams dariniams integrouti á aplinkà iðryðkëjës jø variantiðkumas daþniausiai tiesiogiai bûdavo susijas su kraðtovaiszdþio, á kurá integroutamasi, variantiðkumu.

3. Etnoso ir geografinës aplinkos integracijos laipsnis turëjo tiesioginës átakos Lietuvos teritorijoje buvusiø etnogeocenoziø patikimumui, jø lankstumui. Nuo jo priklausë ir substrato etnogeocenoziø sorbcinës galios.

4. Svetimø kultûrø poveikis substrato etnogeocenozoems Lietuvos teritorijoje pasireiðkë dvejopai:

- suardydamas jø invariantiðkumà (substrato ir migrantø kultûrø pagrindu susiformavo naujos etnogeocenozoës (Vakarø ir Vidurio Lietuva));

- nesugebëdamas suardyti substrato etnogeocenoziø (keitësi tik jø variantai invarianto ribose; substrato etnogeocenozoës perëmë joms naudingas naujoves (taip jos tobulëjo), jø patikimumas ðia prasme priklausë nuo jø lankstumo ir sorbciniø galimybø (Rytø Lietuva)).

5. Šiame straipsnyje siūlau dabartinės Lietuvos teritorijoje buvusių ir su gamtine aplinka etnogeocenozes sudariusių etninių darinių genetinės tipologijos ir jų indeksacijos sistemą, kuri ið esmës tinka ir sisteminant paëias etnogeocenozes. Siûloma tipologija ir indeksacija pagrasta dviejø kriterijø sinteze:

- genetinio perimamumo laipsniu tarp gretimø etnogenezës pakopø – chronologikai;
- genetinio bendrumo laipsniu tarp to paties laikotarpio etninių darinių – erdvikai.

Svetur susiformavæ migrantø etniniai dariniai su naujaja aplinka nesudarydavo etnogeocenoziø, todël jie nera indeksuojami.

Gauta 2004 07 05
Parengta 2004 09 20

Literatūra

- Abruzzi W. (1982). Ecological Theory and Ethnic Differentiation among Human Populations. *Current Anthropology*. 23: 12–32.
- Brazaitis Dþ. (2002). Rutuliniø amforø kultûra Lietuvoje – reiškinys ar epizodas? *Lietuvos archeologija*. 23: 29–40.
- Daugirdas V. (2002). *Lietuvos kultûrinis rajonavimas*. Ataskaita. Vilnius: Lietuvos geologijos ir geografijos institutas.
- Genys J. (1989). Miestø kûrimosi Vakarø Lietuvoje klausimu. *Vakarø baltø archeologija ir istorija*. 128–137. Klaipëda.
- Gimburtienë M. (1985). *Baltai priešistoriniai laikais*. Vilnius: Mokslas.
- Girininkas A. (1994). *Baltø kultûros iðtakos*. Vilnius: Savastis.
- Girininkas A. (2002). Migracinių procesų Rytø Pabaltijyje velyvajame Neolite. Virvelinës keramikos kultûra. *Lietuvos archeologija*. 23: 73–92.
- Grigalavièienë E. (1995). *Palvario ir ankstyvasis geleþies amþius Lietuvoje*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijø leidykla.
- Gumiliov L. N. (1990). *Etnogenet i biosfiera Ziemli*. Leningrad: Gidrometeoizdat.
- Jovaiða E. (2003). Ankstyvøjø baltø kultûros. *Lietuva iki Mindaugo*. 53–58. Vilnius.
- Kavaliauskas P. (1992). *Metodologiniai kraštovarkos pagrindai*. Vilnius.
- Kavoliutë F. (2000). Lietuvos kultûrinio kraðtovaizdþio iðtakos. *Geografijos metraštis*. 33: 20–28.
- Kavoliutë F. (2004). Senieji kultûriniai arealai ir jø pëdsakai Þemaitijos kraðtovaizdyje. *Geografija*. 41: 24–29.
- Kazakevièius V. (1993). Plinkaigalio kapinynas. *Lietuvos archeologija*. 10: 3–181. Vilnius.
- Merkevièius A. (1994). Palvario amþius istorinëse baltø þemëse. *Baltø archeologija*. 2: 2–4.
- Michelbertas M. (1986). *Senasis geleþies amþius Lietuvos (I–IV amþius)*. Vilnius: Mokslas.
- Murdock G. P. (1993). Kultûros prigimtis. Kultûrinio kilimo dinamika. *Kultûros prigimtis*. 167–256. Vilnius.
- Rimantienë R. (1996). *Akmens amþius Lietuvos*. Vilnius: Piburys.
- Diménas V. (1997). Vakarø ir rytø baltø ribos kaita archeologijos duomenimis. *Vakarø balta: etnogenezë ir etninë istorija*. 39–67. Vilnius.
- Tautavièius A. (1987a). Vakarø, rytø ir Dniepro balta. Archeologinës kultûros. Vakarø baltø pilkapiø kultûra. R. Volkaitë-Kulikauskienë (red.). *Lietuvio etnogenezë*. Vilnius: Mokslas.
- Tautavièius A. (1987b). Baltø gentys I–IV amþiuje. Archeologijos duomenys. Kultûrinës sritys pagal laidojimo pamincklus. R. Volkaitë-Kulikauskienë (red.). *Lietuvio etnogenezë*. Vilnius: Mokslas.
- Tautavièius A. (1996). *Vidurinës geleþies amþius Lietuvos* (V–IX a.). Vilnius.
- Tuëas R. (1992). *Gamtinës aplinkos veiksnys etnogeocenoziø raidoje*. (*Lietuvos pavyzdþiu*). Vilnius: Vilniaus universitetas. (Diplominis darbas)
- Vaitkuskienë L. (1990). Dël þemaièiø kilmës. A. Butrimas (red.). *Pemaièiø praeitis. T. 1*. Vilnius: Mokslas.
- Vaitkuskienë L. (1997). Dël vakarø þemaièiø kultûros substrato. *Vakarø balta: etnogenezë ir etninë istorija*. 151–163. Vilnius.
- Vasks A. (1991). *Kieramika epohi pozdnei brondzy i rannievo þielieza Latvii*. Ryga.
- Vaðkevièiùtë I. (2004). *Piemgaliai V–XII amþiuje*. Vilnius: VPU leidykla.
- Vélius N. (1983). *Senovës baltø pasaulëpiûra. Struktûros bruþpai*. Vilnius: Mintis.
- Volkaitë-Kulikauskienë R. (1987a). Vakarø, rytø ir Dniepro balta. Archeologinës kultûros. Velyvoji brûkðniuotosios keramikos kultûra. R. Volkaitë-Kulikauskienë (red.). *Lietuvio etnogenezë*. Vilnius: Mokslas.
- Volkaitë-Kulikauskienë R. (1987b). Baltø gentys I–IV amþiuje. Archeologijos duomenys. Brûkðniuotosios keramikos kultûra. R. Volkaitë-Kulikauskienë (red.). *Lietuvio etnogenezë*. Vilnius: Mokslas.
- Volkaitë-Kulikauskienë R. (1987c). Baltø gentys V–VIII amþiuje. Lietuvio tautybës iðtakos. Archeologijos duomenys. R. Volkaitë-Kulikauskienë (red.). *Lietuvio etnogenezë*. Vilnius: Mokslas.
- Volkaitë-Kulikauskienë R. (1987d). Lietuviai IX–XII amþiuje. Lietuvio tautybës susidarymas. R. Volkaitë-Kulikauskienë (red.). *Lietuvio etnogenezë*. Vilnius: Mokslas.
- Zabiela G. (1997). Lamatos þemë. *Vakarø balta: etnogenezë ir etninë istorija*. 211–217. Vilnius.
- Pulkus V. (2004). *Kurðiai Baltijos jûros erdvëje*. Vilnius: Versus Aureus.

Rolandas Tuëas

EFFECTS OF NATURAL SURROUNDINGS ON THE ETHNOGENETIC PROCESSES IN LITHUANIA

Summary

Analysis of ethnogenetic processes that worked in the territory of contemporary Lithuania from the 10th millennium BC to the first millennium AD and the ethnic formations divergence processes in the first millennium AD has shown that the ethnic formations that had been for a long time integrated into the surrounding natural environment formed with the latter an integral and often spatially differentiated system – an ethnogeocenosis (ethnogeoaassociation). As ethnic formations spread in a non-homogeneous territory integrated into the environment, their pronounced variance most often was related to the variance of landscape into which they integrated. The indicator of ethnogeocenosis integrity is its heightened variance. The degree of ethnoscene and geographic environment integration directly affected the reliability of an ethnogeocenosis, its fle-

xibility. Substrate sorption powers also depended on it. Mostly for this reason the influence of foreign cultures on substrate ethnogeocenoses was dual:

- it destroyed their invariance. On the basis of a substrate and migrant cultures new ethnogeocenoses formed;

- it did not manage to destroy substrate ethnogeocenoses. Only their variants changed within invariant limits. Substrate ethnogeocenoses adopted the innovations useful to them (thus they improved).

In this paper I propose the system of genetic typology and indexation of the ethnic formations that existed in the territory of contemporary Lithuania and formed ethnogeocenoses with natural surroundings. It is based on the synthesis of two criteria. These criteria are:

- the degree of genetic continuity between adjacent ethnogeocenosis stages – chronologically;
- the degree of genetic affinity or the absence thereof between different ethnos or a local variant of the same ethnos (subethnos) – spatially.